

Publication of Association Esprit, Société et Rencontre
Strasbourg/France

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

Volume 5 Issue 8, p. 721-741, December 2012

**BOSNA HERSEK SİYASİ COĞRAFYASINDA
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KIYI SINIRINDAKİ
DEĞİŞİMLER VE DENİZE ÇIKIŞ SORUNU**

*COASTAL BORDER CHANGES AND THE ISSUE OF ACCESS TO
THE SEA IN POLITICAL GEOGRAPHY OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA FROM PAST TO PRESENT*

Arş. Gör. Bekir Yüksel HOŞ

*Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Bölgesel
Coğrafya Anabilim Dalı*

Abstract

Bosnia and Herzegovinian territories in old maps had two corridors of access to the sea; one was in the town of Neum, on the southwest of Klek peninsula and the surrounding region while the other was Sutorina valley on southeast. From the medieval time, while it was called the Kingdom of Bosnia, till 1947 when ex Socialist Federation of Yugoslavia formed federative borders, the borders of Bosnia didn't undergo serious changes. For more than 500 years, these two coastal areas remained under Bosnia and Herzegovina territory. After World War II, as political powers and local balances changes drastically in European continent, many things around Bosnia & Herzegovina changed as well. Such changes would have serious consequences in the future. Of course, as an indispensable element in political geography, borders represent the areas of authority for countries. When the subject is "Borders", today in Bosnia and Herzegovina, there are many borders in and around the country. These borders change the quality and stability of human geography and these borders also affect the destiny and struggle to survive for the inhabitants of the country. The borders are time and again the reason or the key element for political discordances as well. Today, Bosnia and Herzegovina has been deprived from one of its two coasts (Sutorina) which can be a possible future trade port on Adriatic coast. Now this coast is currently under the control of Montenegro. As for the other coast (Neum), there a big limitation of physical and political geography elements. Because this area neither has an effective sea port, nor a free access to the Adriatic Sea because of a densely chain of islands located nearby, bays, capes and peninsulas throughout Dalmatian coast which mostly belong to Croatia. So, Bosnia and Herzegovina is unable to use its current coast for its needs (be it trade activities and purposes such as import and export). In this work, I have been trying to indicate the coastal problems of Bosnia and Herzegovina and its consequences on the area. I have also given some solutions about this geopolitical Gordian knot.

Key Words: *Bosnia and Herzegovina, Coast, Neum, Sutorina, Political Geography, Geopolitics.*

Öz

Eski haritalarda Bosna Hersek topraklarının denize doğru iki çıkış koridoru mevcuttur; Bunlardan birisi güneybatıda Neum şehri-Klek yarımadası iken ve diğeri ise güneydoğudaki Sutorina Vadisi'dir. Ortaçağdaki Bosna Krallığı'ndan 1947'ye eski Sosyalist Yugoslavya Federasyonu, federatif sınırlarını teşkil edene dek, bu sınırlarda herhangi bir büyük boyutlu ciddi değişim olmamıştır. 500 yıldan daha fazla süredir bu iki kıyı, daima Bosna Hersek toprak bütünlüğü içerisinde kalmıştır. II.Dünya savaşından itibaren Avrupa kıtasında siyasi güçlerin ve bölgesel dengelerin şiddetli bir şekilde değişirken aynı zamanda Bosna Hersek çevresinde de bir çok şey değişmiştir. En çok da sınırları bu tür bir değişimden etkilenmiştir ve bu söz konusu değişim, gelecekteki ciddi sonuçları getirecek bir değişimdir. Pek tabii ki sınırlar siyasi coğrafyanın vazgeçilmez bir ögesidir. Konu "Sınırlar" olduğunda, günümüzde Bosna Hersek içerisinde ve çevresinde bir çok sınır söz konusudur. Bu sınırlar, beşeri coğrafyanın kalitesini ve istikrarını değiştirdiği gibi sakinlerinin kaderini ve vatanlarında hayatta kalma mücadelelerini etkileyen sınırlardır. Ve bu sınırlar bir çok kereler siyasi uzlaşmazlıkların da sebebi ya da anahtar faktörü durumundadır. Günümüzde Bosna Hersek, Adriyatik'te mümkün bir müstakbel ticari liman olabilecek iki kıyısından birinden (Sutorina) yoksun bırakılmış durumdadır. Şu anda bu kıyı, hali hazırda Karadağ kontrolü

altındadır. Diğer kıyıda ise hem Fiziki coğrafya ve hem de Siyasi coğrafya unsurlarından kaynaklanan büyük bir sınırlılık söz konusudur. Çünkü bu saha ne bir tesirli deniz limanına sahiptir ne de büyük kısmı Hırvatistan'a ait olan sık konumlanışlı adalar, körfezler, koylar, burunlar zincirinden oluşan Dalmaçya kıyı tipi, Adriyatik denizine doğru serbest bir çıkış sağlamamaktadır. Böylece Bosna Hersek, mevcut kıyılarını kendi ticari amaç ve işlevleri (ithalat ve ihracat) kullanabilecek ve ihtiyaçlarını sağlayabilecek durumda değildir. Bu çalışmada, Bosna Hersek'in kıyı problemlerine ve bunun sahadaki sonuçlarına işaret edilmiş ve bu siyasi kördüğümüne yönelik bazı çözüm önerileri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bosna Hersek, Kıyı, Neum, Sutorina, Siyasi Coğrafya, Jeopolitik.*

GİRİŞ

Eski Yugoslavya haritasındaki Bosna Hersek Federe Devleti topraklarının 1947 yılına dek Adriyatik Denizi'ne iki ayrı yönden açıldığı görülür. Bunlardan birisi yani batı kesimde olanı, Güneybatıdaki Neum limanı ve çevresidir. Doğu kısımdaki ise ülkenin denize çıkışı için en önemli olan daha açık bir mevkiye sahip olanıdır ve Güneydoğu yönündeki kıyı hattını teşkil eden Sutorina koridorudur. Herhangi bir geçerli uluslararası antlaşma, referandum ve plebisit olmaksızın, Yugoslavya içerisindeki bir gizli antlaşma ile Karadağ'a verilen bu alan, günümüzde Bosna Hersek' in uluslararası arenada geri kazanabileceği önemli bir kıyı koridorudur. Şüphesiz Coğrafyada sınırların değişmesi olağan durumlardandır. Öyle ki günümüzde denize kıyısı olmayan kimi devletler geride bırakmış olduğumuz yüzyılın başlarında denize dar da olsa bir hat ile çıkan ve deniz kıyılarına sahip iken günümüzde kara devletleri haline gelmişlerdir (Bolivya, Avusturya ve yakın zamanda Etiyopya). Günümüzde bu devletler denize çıkışı olmayan ve liman fonksiyonları olarak komşu ülke ya da ülkelerin kıyılarını kullanmak durumunda kalmaktadır. Bu durumda, birer kara devleti olarak uluslararası alanda "landlocked" olarak adlandırılan bir konumdadırlar. Kimi kara devletleri ise tersine bir süreç izlemişlerdir. Polonya örneğinde görülebileceği üzere, tarihinin büyük kısmında denize çıkışı olmayan bir ülke, I.Dünya Savaşından sonra dar bir koridor ile (Gdansk Koridoru), II.Dünya Savaşından sonra ise geri bölge hâkimiyetli bütünlüklü bir toprak sahası ile tamamen denize çıkış yoluna sahip olabilmektedir. Kimi devletler ise iki ayrı denizden birine çıkışını bir (yenilgi ve akabindeki tazminat ödeme yükümlülüğündeki) antlaşma ile terk etmiş ülkelerdir (Finlandiya'nın Petsamo limanını kaybetmesi). Kimi ülkeler ise bir başka antlaşma ile kıyı hattının önemli bir kısmından vaz geçerek günümüzde eskisine oranla daha dar bir kıyıda siyasi varlıklarını sürdürmektedirler (Almanya). Kimi zaman ise federatif ülkelerden denize kıyısı olan kısmın ayrılması ile art bölgedeki diğer ülke, bir kara ülkesi konumuna düşmektedir (Sırbistan). Bazı ülkeler ise, denize yakın olmalarına rağmen kıyı hattına en yaklaştıkları kısımdaki, akarsu ağızlarında liman fonksiyonlarını inşa etmek durumunda kalmışlardır (Moldova'nın güneyinde, Dniester üzerindeki liman kenti Giurgiulesti). Ancak Bosna Hersek örneği bunlar içerisinde farklı bir özellik arz etmektedir. Zira Bosna Hersek'teki durum tamamı ile ülkenin kendi siyasi durumundan, çalkantılı bir tarihi süreçten ve çevresindeki farklı güçlerden kaynaklıdır.

Bosna Hersek'in mevcut jeopolitik ve jeostratejik problemi, tarihi bir süreçle ele alınması gereken bir coğrafi olgudur. Çünkü coğrafi sınırlar her zaman belirgin coğrafi ünitelerden geçmemektedir ve bu sınırların oluşum sebebinin bilinmesi için bazı tarihi dönüm noktalarına da değinilmesi gerekmektedir. Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun Venedik Devleti ile savaşını bitirdiği ve imzaladığı 1699 Karlofça antlaşması dönüm noktasıdır. Bunu izleyen ve Bosna topraklarını çevreleyen çeşitli bir dizi sınır antlaşması olan 1718(Pasarofça), 1791(Ziştovi), 1878(Berlin) anlaşmaları ile¹ Dalmaçya'daki varlığı çoktandır sınırlı hale gelmiş olan Osmanlı İmparatorluğunun Bosna'yı çevreleyen sınırları şekillenmiştir. 1560 yılındaki Avrupa Siyasi haritasını gösterir Velhagen&Klafing'in haritasında, Dalmaçya kıyılarında günümüzde Hırvatistan'ın orta kesimdeki kıyılarına denk düşen Klis ve çevresinin Osmanlı devletinin kıyılarına dâhil olduğu görülür. Ancak bu bölgedeki Osmanlı kazanımları 1699 Karlofça antlaşması ile terk edilmesine rağmen, Dalmaçya sahillerinin merkeze daha yakın iç kısımlarında Osmanlı devletinin iki kıyısı daha kalabilmiştir. Bu kıyı, Küçük boyutlu Neum şehri ve karşısındaki Klek (yarımadasıdır ve yakınında bulunan Hırvatistan'ın Klek kasabası ile karıştırılmamalıdır) yarımadasından oluşan Bosna Hersek'in Güneybatı kıyısı ile, Güneydoğu yönündeki Sutorina kıyılarıdır. Bunda başlıca sebep ise farklıdır. Zira burada küçük bir devletin yönetim becerisi belirmektedir ki; 1699 Karlofça antlaşması esnasında Ragusa Devleti (Günümüzde Hırvatistan'ın Dubrovnik şehri) yöneticileri, Avrupalı büyük devletleri Osmanlı devletine iki deniz çıkışı verilmesi konusunda ikna etmişlerdir. Böylece Klek-Neum ve Sutorina çıkışları Osmanlı'ya verilirken, Ragusa Devleti de kendisini Venedik Devleti ile direkt bir sınırdan ve ihlallerinden korumuştur.² Bu başarı, "*Ragusa devletinin Venedik ile direkt sınıra sahip olmaktan uzak durmasıdır. Böylece 1700 yılında gerçekleşen sınır taksimi ile Birisi Klek yarımadasını da içeren Adriyatik kıyısındaki sahil kasabası Neum ve diğeri ise doğu kısımdaki Sutorina vadisi olan iki kıyıda Ragusa devleti, Osmanlı İmparatorluğu lehine vazgeçmiştir*"³. Böylece günümüze kadar devam eden bir jeopolitik konunun önemli iki kısmını teşkil eden bu iki koridorun, bir tarihi anlaşmanın coğrafi sonucu olarak miras kaldığını söylemek mümkündür. Karlofça Antlaşması ile Osmanlı devleti, 1699 yılında Dalmaçya'nın büyük kısmından çekilmesine rağmen, bir şekilde kontrolü altında tutabildiği bu iki kıyısı ve gerisindeki bir miktar toprağı da tescillenmiştir. Daha önce de zikredilen 1718(Pasarofça), 1791(Ziştovi), antlaşmaları ile de söz konusu kıyıların sınırları ve hakimiyetinde bir değişiklik olmamış ve saha, Bosna Hersek'in Avusturya İmparatorluğuna geçtiği 1878(Berlin) antlaşmasına dek Osmanlı mülkü olarak kalmıştır. Bu tarihten sonra ise Bosna Hersek'in verilmesi ile birlikte teslim edilen Bosna Hersek bütünlüğü içerisinde bu kıyıları da elden çıkmış ve böylece söz konusu kıyıların Bosna Hersek coğrafyasına bütünlüğü bir manada tescil edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğuna, Ragusa Devletinin her iki ucundan Adriyatik denizine çıkış imkânı sunan Neum ve Sutorina koridorları, Bosna Eyaleti'nin askeri manada kullandığı hiçbir kaynakta kayıtlı olmayan bir kıyı olagelmıştır. Zira Dalmaçya kıyıları Adriyatik denizinin doğusunda uzanan dantel gibi oldukça girintili çıkıntılı yüzlerce koy ve körfezden oluşmaktadır. Bu koy ve körfezlerin ve burunların çoğu üzerinde günümüzde dahi ayakta durmakta olan Venedik kaleleri, bölgedeki çok sınırlı ve dar Osmanlı kıyılarının kayda değer bir fonksiyon kazanmasını ve bu yüzlerce koy ve körfezi tehdit etmesini engelleyecek kadar yaygındır.

¹ KLEMENČIĆ, Mladen. "Territorial Proposals for the Settlement of the War in Bosnia-Herzegovina"(1998) s.10

² MIDŽIĆ, Fikret. "Granice i teritorije BiH, Bihać 2010" <http://dovla.net/2012/10/ko-je-bosni-i-hercegovini-poklonio-neum/>

³ FORETIĆ, Miljenko "The Ragusan (Dubrovnik) Republic and the Spanish War of Succession (1701-1714)" Dubrovnik Annals 2 (1998) s.32

1865 tarihine kadar Bosna Eyaleti olan sahanın, 1865 yılında Bosna vilayeti olarak yapılandırılmasının ardından vadideki Sutorina ve dağlık alandaki Kruševica yerleşmeleri, Trebinje Kadılığına bağlı olarak nahiye statüsü elde etmişlerdir.⁴

Siyasi coğrafyada tampon devletlerin ömrü, eğer her iki komşusu tarafından, aradaki devlet ya da devletçik aleyhine bir çıkar ile ittifak kurulmadığı sürece, kendisini kullanan birincil çıkara sahip devletin gücü ile orantılıdır. Tabii ki gerçekte hiçbir devlet tampon olarak kurulmamıştır. Ancak kurulmasında tampon özellik arz eden etkenler sebebi ile bu devletlerin kurulmasına ya göz yumulmuş ya da kurulduktan sonra tampon özelliği kazanarak hayatiyetlerini devam etmiş veya hayatiyetleri devam ettirilmiştir. Avrupa coğrafyasında günümüzdeki kimi devletler örneğin Belçika, her iki dünya savaşında Almanya ve Fransa arasında bir savaş alanı olmasına rağmen varlığı desteklenen bir tampon ülkedir. Her iki ekonomik gücün kontrol sahaları arasındaki geçiş konumu sebebi ile de ekonomik açıdan bu ülkeler arasındaki ticari trafikten nemalanmış ve ekonomisini gelişkin bu iki ekonominin hinterlandında oluşturmuştur. İki dil ve iki milletli bir halka sahip olan ülkenin sanayileşmesi, gelişmesi ve günümüzde modern bir ülke olması da buna bağlıdır. Ragusa Devleti de zamanın ölçülerinde günümüz Belçika'sına benzetilebilir bir sosyo-ekonomik ve sosyo-politik durum arz etmektedir. Nüfusu da belki kısmen Belçika ile benzetilebilecek bir durumda iki dilli, iki milletli bir hal arz etmekteydi. Halkın çoğu Hırvatlardan oluşurken, asil ve yönetici sınıf, İtalyan(Latin) halktan oluşmaktaydı. İtalyanca devlet dili iken, Hırvatça halk ve avam diliydi. İşte bu şartlara sahip olan Ragusa Devleti de ticaretini ve refahını Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çevik diplomasiye borçludur.⁵ Nitekim bu, bilhassa ardında Osmanlı gibi desteğe sahip bu devletçiğin ömrünü uzatmaya yetmemiştir. Nitekim söz konusu durum zamanla tekrar değişmiş, Siyasi coğrafya sahnesinde hayli değişim yaşanmış ve Ragusa Cumhuriyeti, 1815 yılında ortadan kalkmıştır⁶. Bu durum, bölgedeki kıyı dengelerini değiştirici etki meydana getirmiştir. Güçsüz ve küçük bir Ragusa devleti yerine sahadaki sınır bu kez güçlü iki devlet olan Avusturya Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu sınırı haline gelmiştir. Nitekim saha detay bir bölge gibi görünse de aslında tarihte de bir kaç Osmanlı İmparatorluğunun dikkatinden kaçmış bir sahadır. 1850'lerde baş gösteren Karadağ ve Hersek İsyanlarına ilişkin bölgeye asker göndermek mevzu bahis olduğunda buraya müfettiş olarak gönderilen Ahmet Cevdet Paşa, deniz yolu ile asker gönderilmesi için burada mümkün bir toprağımız bulunduğunu tevafukken karşılaştığı Boşnaklar sayesinde fark etmiştir. *"Cevdet Paşa, bu müfettişliği sırasında Adriyatik yoluyla Hersek'e giderken bu sahadaki Klek Limanı ve Sutorina sahilinin Osmanlı Devleti toprağı olduğunun unutulduğundan bahsetmiştir."*⁷ *"Karadağ meselesi ortaya çıktığında askeri harekât mevzu bahis olmuştur. Buraya en yakın olan Hersek'e asker gönderilmesi gerektiğinde ise bu limanların Osmanlı'ya ait olduğu burada yaşayan Boşnakların kendi varlıklarını ve ellerindeki tapuları göstermeleri ile anlaşılmıştır. Sutorina ve Klek bölgesinde yaşayan Boşnaklar Ahmet Cevdet Paşa'ya bu bölgenin Osmanlı toprağı olduğunu ve gözden kaçırmaması gerektiğini ifade ettiklerinde paşa bunu dikkate alır. Raporlarına ekler. Detaylı haritalara bakıldığında da bölgenin Osmanlı hudutları içerisinde olduğu anlaşılır."*⁸ Bir bakıma, bölgede isyan olmasa idi bu topraklar hakkında herhangi bir zabıt dahi tutulmayabilirdi. Ancak Ragusa devletinin

⁴ ALIČIĆ, Ahmed. (1983) "Uredenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine. Orijentalni institut, Sarajevo

⁵ RHEUBOTTOM, David "Age, Marriage, and Politics in Fifteenth Century Ragusa" s.19

⁶ COSIĆ, Stjepan (2000) "Dubrovnik Under French Rule(1810-1814)" Dubrovnik Annals(4) s.40

⁷ "Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeler(1516-1919)" (1992) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Ankara. Yayın No: 7

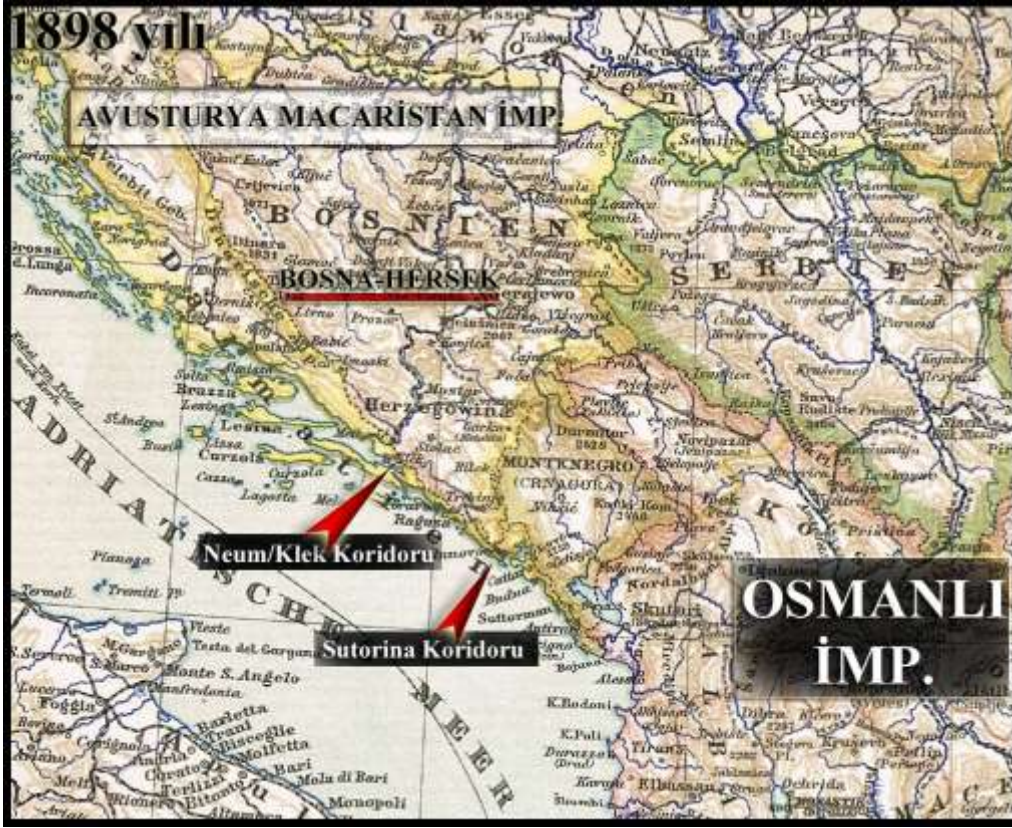
⁸ HOŞ, B.Yüksel (12.04.2012) "Tuzlu Suyu Çalman Ülke" Balkan Günlüğü Gazetesi. sayı 177., s.6

yıkılması ile birlikte denize çıkış koridorlarının durumunda bir değişiklik olmamış ve mevcut sınır bu kez başka bir ülke ile sınır olarak korunmuştur. Nitekim 1856 Yılında George Mayr tarafından çizilmiş olan Avrupa Siyasi Haritası detayında da durum açıkça görülmektedir.

Şekil 1: 1856 yılında Avrupa Siyasi Haritasından bir kesit. (Karte von Europa mit Nord-Afrika (Georg Mayr, 1856)

Böylece Osmanlı İmparatorluğu 1699 itibarı ile 1878 yılına dek devam edegelen süreçte, Ragusa Cumhuriyeti (ortadan kalkmıştır) topraklarının her iki yanı olan doğu ve batı uçlarında denize iki ayrı hat ile çıkışını korumuştur. Bosna Hersek, bir eyalet olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan Avusturya'ya siyasi olarak terk edildiği 1878 tarihinden itibaren tarihin her çalkantılı döneminde denize yine iki kıyı hattı ile açılmaya devam etmiş olan bir coğrafyadır. Ülkenin bu güney kıyılarındaki sınırı, gerek ülkenin bir eyalet olarak Osmanlı idaresinde olduğu haritalar olsun (Şekil 1), gerekse Avusturya-Macaristan İmparatorluğu zamanında olsun Bosna Hersek kıyıları net bir şekilde görülebilmektedir.

Şekil 2: 1898 Avrupa Haritası detayı. Bosna Hersek topraklarının Avusturya-Macaristan İmparatorluğundaki denize çıkış hatları. (Brockhaus, 1898)

Bosna Hersek sınırları içerisinde söz konusu bu iki kıyının varlığı, gerek Osmanlı ve gerekse de Avusturya Macaristan İmparatorluğu idaresindeki döneme ait haritalarda sabittir. Almanya baskılı “1898 Brockhaus Haritası” detayında (Şekil 2) Bosna Hersek kıyıları Batı’da Klek ve doğuda ise Sutorina vadisi ve 9 kilometrelik bir kıyından oluşmaktadır. Batıdaki kısmı teşkil eden Neum şehri(küçük bir kıyı yerleşmesidir) ve Klek limanı civarında günümüzde dahi bir şekilde korunan aynı uzunluktaki 21,2 km uzunluğundaki bir kıyı mevcuttur⁹. Bu haritada da Şekil 1’deki haritada olduğu gibi, Bosna Hersek, iki koldan Adriyatik kıyısına inmektedir. Doğuda ise Kotor Körfezi’ne girişten hemen önceki Herceg Novi körfezine inen kıyı ince bir hat halinde olduğu gibi görülmektedir ve bu kıyı da 9 km uzunluğundadır. Avusturya toprakları içerisindeki Avusturya Macaristan idaresinin hemen ardından 1918 yılında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı zamanında ise Bosna Hersek bu krallık hudutları içerisinde kalmıştır¹⁰. Döneme ait olan haritalarda Bosna’nın herhangi bir özerklik hakkı verilmemiş olmasına rağmen yine coğrafi sınırlar ile söz konusu iki noktadan denize açıldığı görülmektedir. Dolayısıyla saha, tarihte Osmanlı ve Avusturya Macaristan İmparatorlukları arasında bir sınır hattı iken, sonrasında el değiştirmesine rağmen, bir idari ve tarihi alan sınırı olarak kalmaya devam etmiştir. Nitekim bölgede yer alan Sutorina Kasabası, 1382’den 1936

⁹ <http://www.bhmisijaun.org/about-bih.html>

¹⁰ MATKOVIĆ, Hrvoje. “Povijest Jugoslavije” ISBN 953-6308-12-6 s.63

yılına dek, kesintisiz olarak 554 yıl boyunca, Bosna Hersek içerisinde Trebinje şehrinin bir nahiyesi durumunda olmuştur.¹¹

Şekil 3: 1919 Yugoslavya Krallığı haritasından bir kesit. (1919, London Geographical Institute¹²)

Ancak Yugoslavya krallığının II.Dünya savaşında yıkılması ve Yugoslavya Sosyalist Federasyonunun kurulması ile birlikte Bosna Hersek haritasında önemli bir değişim daha gerçekleşmiştir. 1947 yılında bir düzenleme ile Sutorina Koridoru, Karadağ'a ilave edilmiştir. Böylece ülkenin günümüzde denize tek çıkışı olarak 21,2 kilometrelik kıyısının bulunduğu Neum yerleşmesi kalabilmiştir. Buralarda ise ezici bir çoğunlukla Hırvat nüfus fark edilmektedir. Bu kesimin Bosna Hersek'e ait olmasının ise sembolik bir manası vardır. Zira Bosna'nın bir şekilde denize çıkışı en azından mevcut hali ile buradan gösterilmektedir. Ancak Neum şehri, bir liman olarak ihtiyaca cevap verecek düzeyde değildir ve ciddi manada liman fonksiyonlarını barındırmadığı gibi şehrsel fonksiyonları bazında şehirden ziyade bir tatil kasabası, bir sayfiye merkezi niteliğindedir. 4,5 milyon nüfuslu bir ülkenin ithalat ihracat ihtiyacını karşılamaktan ise son derece uzaktır. Karşılasa dahi stratejik manada çok ciddi bir dezavantaja sahiptir. Çünkü bu kasabanın/yerleşmenin önünü kesen bir yarımada olan Klek yarımadası üzerindeki kimi burun ve kıyılarda Hırvat iddiaları bulunmaktadır ve durum daha da devam etme eğilimindedir.

Buna ek olarak, bu yarımadaanın da hemen önünde 60 km kadar uzanan bir diğer yarımada olan Peljesac kütlesi, bütünü ile Hırvatistan'a aittir ve her türlü geçişi sınırlayıcı bir kıta sahanlığı hakkı durumu ortaya çıkmaktadır. Bu problem, gemilerin yaklaşma hakkından, Bosna Hersek'in kendi karasularını kullanmasına dek bir dizi ciddi problemi de beraberinde getirmektedir. Yugoslavya Sosyalist Federasyonunun yıkılmasının ardından jeopolitik olarak en zor ve çıkmaza girmiş olan ülke durumdaki Bosna Hersek, sahip olduğu kıyı hattı değişiminden kaynaklanan problemini eski Yugoslavya Federasyon sınırları üzerinde kazandığı bağımsızlıkla günümüze taşımaktadır. Halen mevcut sınırlar, eski Yugoslav Federatif sınırlarından farklı değildir.

¹¹ <http://www.haber.ba/vijesti/bih/15543-bih-ima-izlaz-na-otvoreno-more-i-u-crnoj-gori.html>

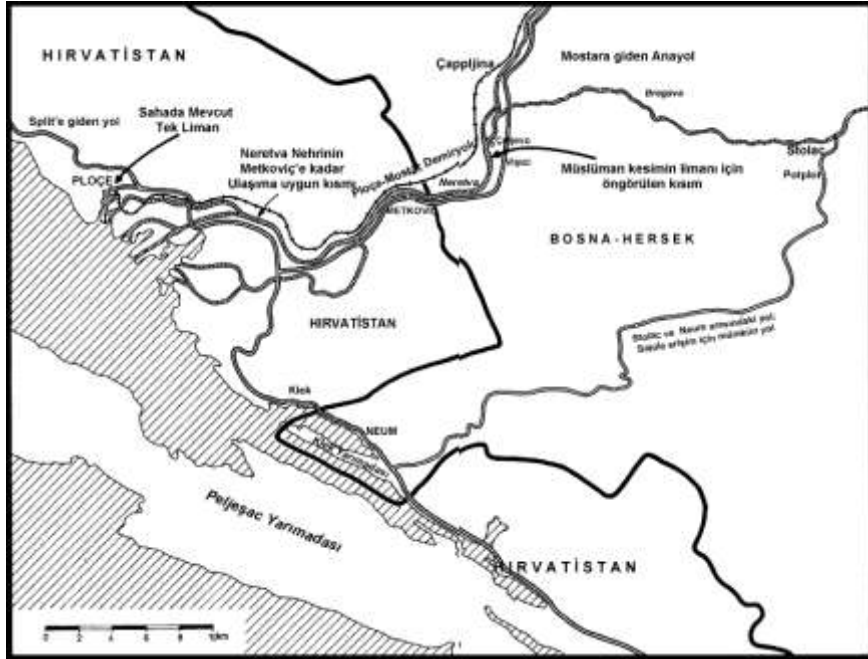
¹² London Geographical Institut adına "Georg Philip&Son Ltd." baskılı "JUGO-SLAVIA" adlı harita s.47 outlook olarak geliştirilmiş belirteçli detay haritası.

Şekil 4: Eski Yugoslavya haritası üzerinde Bosna Hersek kıyılarını gösterir detay.(Soldaki Harita)¹³

Şekil 5: Bağımsız Bosna-Hersek'in günümüzdeki siyasi yapısı, kıyıları ve komşuları.(Sağdaki Harita)¹⁴

Şekil 6: Bosna Hersek'in güneybatısındaki tek kıyısı Neum yerleşmesini, kiralanan Ploçe limanını, bir diğer alternatif olarak, Neretva nehrinde yapılması düşünülen limanı,

¹³ <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Sfrj.png> kaynağındaki haritanın bir kısmı Outlook olarak kullanılarak türetilmiştir.

¹⁴ HOŞ, B. Yüksel. Balkan Günlüğü Gazetesi 06.04.2012 sayı.176, s.6

demir yolu projesini ve Hersek ile çevresindeki diğer denize çıkış alternatiflerini ve başlıca yolları gösterir harita. (Klemencic, 1994)

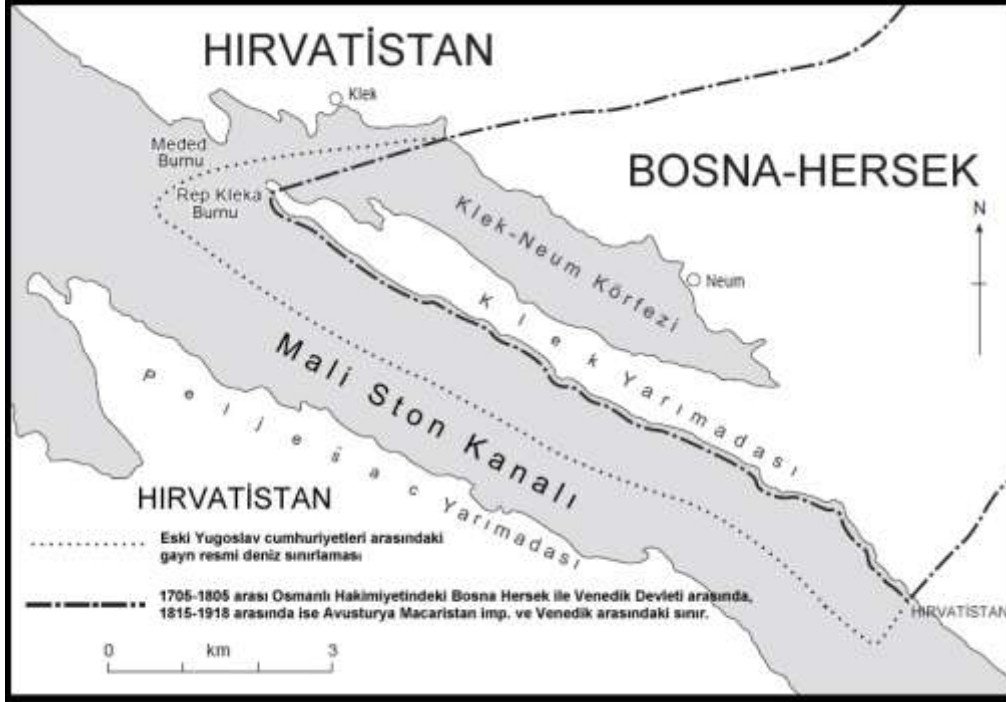

Şekil 7: Mevcut Kıyıda (Neum/Klek) Coğrafi ve Siyasi Açmazlar ve Etnik Yapı. (Klemencic, 1994 ve Google Earth katmanlı harita)

Bölgedeki başlıca açmaz öncelikle Neum'un şehirsiz karakteri ile ilgilidir. Neum bir tatil merkezidir ve liman fonksiyonlarına sahip olmaması bir yana, Bosna Hersek hükümeti tarafından Hırvatistan'dan kiralanan Ploče limanının tercihi dahi Neum'un bu vasfa uygunsuzluğunu göstermektedir. Hali hazırda Bosna Hersek devleti, Neum'a hayli yakın olan Ploče limanını başlıca ağır yükleri için kullanmaktadır. Ancak yapılmış anlaşmalara rağmen Hırvatistan ile bir dizi liman işlevlerine yönelik bir dizi problemler söz konusu olabilmektedir.¹⁵ Ayrıca Hırvatistan, Avrupa Birliği'ne üyeliğinin ardından Ploče limanına yönelik sınırlama getireceğini açıklamış ve bunun üzerine Bosna Hersek Denizcilik Derneği, Neum'a önemli bir liman yapılması için fizibilite çalışmasına başlamıştır.¹⁶ Bunun yanında Hırvatistan hükümetinin Neum'un önündeki Klek yarımadasının önünü bütünü ile kapatacak olan Pelješac köprüsü projesi de, iki ülke arasında problem meydana getiren unsurlardandır.

¹⁵ The Republic of Croatia's Accession to the European Union-Outstanding Issues Between Bosnia and Herzegovina and Croatia and Their Implications for Bosnia and Herzegovina." Policy analysis. Saraybosna 2012 s.5

¹⁶ <http://poskok.info/wp/?p=13174>

Şekil 8: Neum-Klek kıyısının ayrıntılı detay haritası (Klemencic, 1999)¹⁷

Hırvatistan hükümeti, köprüyü kara sularında olduğu için yapma hakkını belirtirken, Bosna Hersek hükümeti ise uluslararası su geçiş hakkının kısıtlanacağını öne sürmektedir. Proje Bosna Hersek devletinin karasularının ihlal edileceğine ve gelecekte Neum'a gelecek olan gemilerin geçişini bloke edeceğine yönelik itirazından dolayı müteakip safhada bu proje dondurulmuştur.^{18,19} Ancak Hırvatistan'ın Dubrovnik şehrinden ülkenin diğer kısmına gitmek için aradaki Bosna topraklarının kara yolu ile geçilmesi ya da feribot geçişi yapılması gerektiğinden Hırvatistan da bu durumu bir zorunluluk olarak görebilmektedir. Öyle ki iki ülkenin ulaşım bakanları tarafından yapılan bir toplantıda Bosna Hersek topraklarının altından bir tünel geçirilmesi gibi ciddi boyutlu yatırım fikirleri dahi konuşulmuştur.²⁰ Meselenin bu açıdan önemine bakıldığında ulaşım coğrafyasını da ilgilendiren bir boyutu da mevcuttur. Zira sahadaki rölyef ve hâkim yol üniteleri, kıyı ve vadinin uzanışına paralel şekilde Kuzeybatı—Güneydoğu doğrultuludur. Ancak bu hatları dik olarak kesen kısa bir Bosna-Hersek kıyısı, hem önündeki adalar ve yarımadalar sebebi ile liman avantajlarından yoksundur hem de Hırvatistan'ın bir kısmından diğer kısmına geçişte arada bir "geçiş zorunluluk arz eden bölge" durumundadır. Dahası bölge, Bosna Hersek içerisindeki Hırvat azınlığın "Bölgesel Çoğunluk" teşkil ettiği bir sahada yer aldığından, gelecekte gerilecek herhangi bir siyasi durumda özerklik ilanı ve Hırvatistan'a katılmak gibi Bosna Savaşının bir kısmında dahi dile getirilen taleplerin yinelenmesi olasıdır. Birçoklarına göre Bosna Hersek hükümetinin Neum'a ciddi bir liman

¹⁷ KLEMENČIĆ, Mladen. The Border Agreement Between Croatia And Bosnia Herzegovina: "The First But Not The Last." IBRU Boundary and Security Bulletin, (Winter 1999-2000) s.99

¹⁸ BBC News. "Bosnia Vexed by Croatian Bridge." 25 Ekim 2007. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7062107.stm>

¹⁹ Houston Chronicle. Steves, Rick. "What's New in Eastern Europe." 23 Mart 2010.

<http://www.chron.com/dispatch/story.mpl/travel/steves/6925821.html>

²⁰ <http://www.neurope.eu/article/bih-and-croatia-negotiate-neum-passage>

yapılması için isteksiz oluşunun ya da şu ana dek bütün diğer alternatifleri kullanma eğiliminde olmasının da sebebi bölgede kendini Hırvatistan'a yakın hisseden bir topluluğun "Truva atı" pozisyonu olarak görülmesi ve elden çıkma potansiyeli arz eden bir mekana yatırım isteksizliğidir.²¹ Ancak durumun Bosna devleti açısından bu şekilde görülmesi olanaksızdır. Zira Neum'un mevcut koşullarda alternatifi Hırvat ve Karadağ limanlarıdır. Neum ise Bosna Hersek toprağıdır. Bosna Hersek için Neum ve Klek yarımadası ve çevresinin önemi fazla olmasına rağmen burası sadece tarihi bir vatan parçası olarak önemli olduğu gibi, daha çok turistik bir ekonomik değer taşımaktadır. Zaten sahanın yatırım potansiyeli de bilhassa turistik hal arz etmektedir. Ancak liman ve antrepo işlevleri açısından mevcut hali ile burası bir alternatif olmaktan uzaktır. Bu yüzden inşa edilecek olası bir limanın, geride Çapljina üzerinden Bosna Hersek'in iç kesimlerine demir yolu bağlantısı sağlanması da ayrı bir masraf kalemi teşkil etmektedir ve bütün bunlar projelendirilme aşamasındadır.

Mevcut Kıyıya Artı Coğrafi ve Tarihi Alternatif Olarak Sutorina Koridoru

Bosna Hersek devletinin Hırvatistan ile olan coğrafi iç içeliği sebebi ile Neum kıyısındaki problem her iki devletten birinin haklarından vazgeçmesi ile çözülebilir. Bosna Hersek yasal olarak Neum'da hak sahibi ise de, bölge halkı Yugoslavya devleti ortadan kalkmadan önceki son nüfus sayıma göre %87,6 oranında Hırvatlardan oluşmaktadır ve etnik ya da milliyetçi eğilimli herhangi bir Hırvat politikası ile her an manipüle edilmeye hazır bir sahadır. Nitekim 1992 yılında başlayan Bosna Savaşında bu bölge Hırvat kontrolündeki bir kurtarılmış bölge durumunda kalmıştır. Ayrıca 18.06.2010 tarihinde Neum'a ziyaret maksadı ile giden iki Türk savaş gemisinin bu ziyarete karşı sokaklara milliyetçi ve misafirperver olmayan bazı kağıtlar asılmış olması da bölgedeki dengelerin farklılığını göstermesi açısından mühimdir.²² Hırvat kökenli bir parti tarafından yönetilen Neum şehrinin ambleminde Bosna renkleri olan Sarı ve Lacivert yerine Hırvat bayrağı renkleri olan Kırmızı, Mavi ve Beyaz olması da şehirdeki siyasi eğilimi açıklayıcı bir durumdur ve diğer hiçbir Hırvat belediyesindeki gibi olmadığı gibi tesadüfi değildir. İşte bu ve bunun gibi olumsuz yanları ile birlikte düşünüldüğünde Neum'dan başka bir diğer alternatifin, Sutorina'nın öne çıktığı görülür.

²¹ Neum Sakinleri ile yapılan görüşmeler. 20.05.2012-26.05.2012 Bosna Hersek gezisi.

²² Kişisel tesbitler. Neum, Çapljina, Sutorina, Herceg Novi gezisi. 10.06.2010-25.06.2010

Şekil 9: Sutorina Vadisi'nden oluşan kıyı şeridinin Hırvat ve Karadağ sınırları arasında kalan kısmının uydu görünümü (Google Earth)

Şekil 10: Kotor körfezinin Adriyatik çıkışı ve Sutorina'yı gösterir hakim fotoğraf (Dušan Stevović, 2007)

Herhangi bir ikili yasal anlaşma ve uluslararası "arbitration" görüşmesi, hukuki sınır antlaşması olmaksızın verilen bu bölge, günümüzde önu Adriyatik denizine bakan ve Neum ile karşılaştırılmayacak kadar geniş imkânlarla sahiptir. Kıyının bilhassa güneyindeki Kobilu burnu önleri ise hayli derin bir liman inşa edilebilecek su özelliklerine de sahiptir. 9 kilometrelik bu saha, iyi organize edildiği takdirde Slovenya'nın bütün ihtiyacını karşılayabilen dar ve etkili kıyısı kadar iş yapabilecek bir fonksiyon arz edebilir. Günümüzde Karadağ'ın Herceg-Novu şehrinin bir kazası durumunda olan bu bölge, hukuki açıdan Bosna Hersek tarafından vazgeçilmemiş olan bir sahadır ve gerek Bosna Hersek gerekse Karadağ arasında imzalanmış bir sınır antlaşması bulunmamaktadır. Bunun da ötesinde bölgenin

sınırları üzerine eski haritalar baz alındığında günümüzde kimi Jeodezik çalışmalar ile bu sahanın kesin sınırının tam hesaplanması için hangi yerleşim birimlerinin çevresinden ne kadar bir mesafede geçtiği bulunmaya çalışılmaktadır. Sahadaki sınır genel olarak rölyefe uymakla birlikte bilhassa doğu sınırda İgalo şehri civarında ciddi bir coğrafi ünite referansı olmaksızın düz bir çizgiye denk düşmektedir. Bu konuda yapılan haritalarda ciddi farklılıklar görülür. Zira 19.yy öncesindeki haritalar güvenilir Jeodezik verilere göre çizilmemiştir ve bu yüzden kaymalar ve şekil bozulmaları söz konusudur.²³ Bu bölgedeki sınırın ve söz konusu hak iddia edilen alanın belirlenmesi konusundaki en bilimsel çalışma ise Saraybosna Jeodezi Mühendisliğince Nedim TUNO liderliğinde yapılmış olan bir çalışmadır. Bu çalışmada tarihi haritalar 1685 yılına ait sahayı gösteren ilk haritalardan günümüze dek bütün haritaların taranmış, ortak noktalarının elde edilmiş ve bunun coğrafi ünitelere, GPS koordinatlarına denk düşmesi ile söz konusu saha hakkında güvenilir bir çalışma amaçlanmıştır. Ancak yine de coğrafyanın bir gerçeği olan, burunlardaki kıyıların gerilemesi ve körfezlerdeki kıyıların ilerlemesi gibi faktörler de göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmada geçmeyen tek ayrıntı ise bu kısma ilişkindir.

Toprak Uyuşmazlığının Alt Yapısı

Kotor Körfezi, Karadağ'ın ve Balkanlar'ın en güzel ve en korunaklı doğal limanlarından birisidir. Belki de derinlik, düşük rüzgar miktarı gibi sebeplerden dolayı en önemlisidir. Sutorina nehrinin aktığı ve yine küçük çaplı Sutorina yerleşmesini çevreleyen alan Bosna Hersek Devleti'nin güneydoğu hududunun hemen dışında kalır. Nitekim Sutorina koridoru ya da şeridi de tam buradan Kotor körfezine inmektedir. Günümüz Bosna Hersek haritalarında, denize inmesi gereken bu vadi, Bosna-Hersek'e ait olarak görülmemektedir. Saha bütünüyle Karadağ sınırlarındadır. Bu kıyı hattının bir başka çekici özelliği ise, Kotor Körfezi'ne girişten hemen önceki Herceg Novi körfezini kapatan boğazın batısını ve girişini kısmen kontrolü altında tutmasıdır. Zira Kobila burnunun da hemen ardında Adriyatik denizine kavuşmadan önce bir diğer burun daha vardır ve bu burun ise Hırvat toprağı olan Oştra burnudur(Şekil 10). Sutorina vadisinin oluşturduğu söz konusu koridorun açıldığı Kotor körfezi, dar alanda üç ülkenin birbirine çok yaklaştığı bir coğrafyayı içermektedir. Hem stratejik hem de ticari yükleme boşaltma fonksiyonları açısından burası, bir parçası olduğu Akdeniz'e açılma imkânı sunmaktadır ve Bosna Hersek devleti için, önünde kayda değer bir yabancı karasu bulunmayan açık bir deniz alanı oluşturmaktadır. Kıyı derinliği ise Kobila burnu önlerinde 33, açığında ise 40 metreyi aşmaktadır. Bu burundan itibaren körfezin içerisine doğru kıyıda ve kıyının biraz gerisinde başlıca 6 kayda değer yerleşme bulunur. Bunlar; en büyüğü İgalo ve Sutorina olmak üzere, Suşçepan, Priyevor, Ratişevina ve Kruşevitse köyleridir. Kruşevitse köyü de dağda olduğundan stratejik olarak ayrı bir önemi bulunur. Adı geçen köyler ile birlikte bölge, 75 kilometrekare kadar bir alan kaplar ve bu alan, kabaca Bozcaada kadar, hatta daha da büyükçe bir sahadır. Sosyalist Yugoslavya'nın kurucusu olarak bilinen Josip Broz Tito döneminin başlarında çok tartışmalı bir sınır düzenlemesi yapılmış ve Bosna adına Avdo Humo ile Curo Pucar Stari ve Karadağ'ı temsil eden Blajo Jovanoviç adlı kişiler, Josip Broz Tito'nun emri ile hareket eden "Sınır Komisyonu" adlı komisyonu oluşturmuştur.²⁴ Bosna Hersek ve Karadağ arasındaki demarkasyon (hudut belirlenmesi) II. Dünya savaşının ardından tarihi açıdan yeteri kadar soruşturulmamıştır. Böylece Sosyalist Yugoslavya Federasyonu içerisindeki Bosna Hersek, Adriyatik denizine açılan, tarihi haritalarla sabit bu ikinci koridorunu her nasılsa kaybetmiş

²³ Border reconstruction of the Sutorina exit of Bosnia and Herzegovina to the Adriatic Sea by using old maps Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Mithad Kozličić, Zvonko Orešković. s.2

²⁴ HOŞ, B.Yüksel, "Tuzlu Suyu Çalınan Ülke" 06.04.2012 Balkan Günlüğü Gazetesi. sayı 176., s.6

durumdadır.²⁵ Bu bölgenin Bosna'dan alınması günümüz uluslararası hukuku açısından irdelenmesi gereken bir mevzudur. Herhangi bir halk oylaması, plebisit ve toprak takası olmaksızın 75 kilometrekare (7500 ha) boyutunda bir arazi teslim edilmiştir. Kıyının hukuki sınırı; Osmanlı ile Karadağ ve Avusturya Macaristan arasındaki sınır antlaşması olan Berlin Kongresinde belirlenmiştir.²⁶ 1878 yılında Avusturya Macaristan İmparatorluğu zamanından bu yana Bosna Hersek'in Trebinje kazasına bağlı bir nahiye olan Sutorina, 1947 yılında Karadağ toprağı olarak haritalardaki yeni yerini almıştır. Kobila burnundan İgalo şehrine dek devam eden kesintisiz 9 bin metrelik bir mesafe Bosna Hersek devletinin ihtiyacı olan açık deniz limanını belli ölçüde verebilecek bir alanı oluşturmaktadır. Ancak burada da bir başka problem mevcuttur. Zira Sutorina'nın Bosna Hersek'e iadesi durumunda Bosna'nın güneydoğusundaki kısma temas edecek olan bu toprak, direkt olarak Bosna Sırp Cumhuriyeti'nin (Republika Srpska) bir parçası durumunda olacaktır. Bunun yerine sahanın yönetimi Brčko özerk bölgesine benzer bir yapılanma dâhilinde dahi organize edilse yine de Bosna Hersek'in Sırp kesiminden geçiş gerekeceğinden büyük ölçüde etnik sahalara arası geçiş söz konusu olacaktır. Bu kıyı aynı zamanda Bosna Sırp kesiminin eski başkanı Zeljko Komsic tarafından da Bosna'ya bağlanması talep edilen bir sahadır.²⁷ Zira bu şekilde Bosna Sırp Cumhuriyeti denize çıkış imkânı bulacaktır. Bu durumda Bosna Hersek için coğrafi gerçekler, Sutorina kıyılarını işaret etse dahi, ülke içi siyasi durum ve parçalı yapı, ülkenin Neum üzerinde çözüm üretmesini gerekli kılmaktadır. Esasen Bosna Hersek'ten bahsedildiğinde ortadaki yapı, ülke içerisinde iki ülkeden oluşan ancak ülke statüsünde olmayan birbirinden ekonomi, eğitim ve devlet sistemi olarak ayrı iki farklı entiteyi işaret etmektedir. Kıyı hattı Bosna Hersek'in en önemli problemi değildir. Başlıca problem; parçalı siyasi coğrafya ve geri dönüşleri henüz sağlanamamış olan göçmenlerdir. Ülkede hükümetlerin kurulmasını güçleştiren sistem, etnik unsurlar arası güvensizlik ve halen devam edegelen önyargılar ve bir zamanlar yaşanmış olan acı savaşın çoğu yerde henüz onarılmamış olan yıkıntı ve hasarları, savaşın acılarını ülkede canlı tutmakta, bu ise önyargı ve etnik kimlik üzerinden yapılan siyaseti canlı tutmaktadır. Ülke kıyı ve sınırlarının kesinleştirilmesi esnasında Sutorina'nın bir Boşnak bölgesi olarak belirlenmesi, hem sırp kesiminin olası bir referandum ile ayrılmasını ve denize ulaşmasını hukuken engelleyecek, hem de ülke içerisinde "bir diğerinin coğrafyasına muhtaçlık" durumunu artıracaktır. Mevcut kıyıya ek olarak, Sutorina kıyısının hukuki açıdan Bosna Hersek'e geri dönüşünün ise mümkün olduğu bildirilmektedir.²⁸ Zira mevcut konumda Bosna Hersek'te jeopolitik açıdan en dezavantajlı olan etnik topluluk, Müslümanlardır (Bosna Hersek'te Müslüman, din değil, etnik kimlik bildirmektedir).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünyadaki her ülke, uluslararası hukukun belirlediği sınırlar dahilinde, ticaretini serbest bir şekilde yapmak hakkına sahiptir. Ancak ihracat ve ithalat yapmak için gerekli olan limanlar, deyim yerinde ise bir ülkenin yemek borusu hükmündedir. Bu limanların işlemezliliği, işlemez duruma getirilmesi ya da işlerliğini kaybetmesi halinde ülkeler çevrelerindeki diğer ülkelerin limanlarını kullanmak durumunda kalırlar. Sanayileşmiş kara ülkeleri için (İsviçre, Avusturya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan) bir diğer ülkenin limanlarını

²⁵ KOZLIČIĆ, Mithad. (2003): Granice Boke kotorske na geografskim kartama 17.-20. stoljeća, Hrvati Boke kotorske, Pomorski muzej Orebić, Orebić, s.49-89.

²⁶ BANAC, Ivo. (1988): With Stalin against Tito: Cominformist splits in Yugoslav Communism, Cornell University Press, Ithaca, NY.

²⁷ <http://www.trebinjedanas.com/node/5224>

²⁸ Saraybosna Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesinden Ömer Osmanagiç ile yapılan görüşme. 03.02.2012

kullanmak problem değildir. Zira bu ülkeler, uzun süreli bir siyasi sınırın geliştirdiği liman ve sevkiyat sistemleri ve çevrelerindeki ülkeler ile kurumlaşmış çıkar ilişkisine dayalı bir siyasete sahiptirler. Yüksek sanayi üretimleri ise, transit olarak topraklarından mal geçirecekleri ülkelerin vergileri de hesaba katıldığında bu sanayi ürünlerine çok ciddi oranda tesir etmeyecek miktarlardadır. Ancak Bosna Hersek gibi ülkeler için durum çok farklıdır. Ülkenin sanayi üretimi, bilhassa Orta Bosna ve çevresinde Zenica civarında yoğunlaşmış olan Demir Çelik ile Mostar'da Alüminyum üretimi gibi birkaç metalürji tesisi dışında sınırlıdır. Bu sınırlı üretim, çoğu yerde durmuş ya da yarım randımanlı çalışan işlemez hale gelmiş bir endüstriyel hayat ile temsil bulur. Tarımsal üretim, hayvancılık üretimi ve ormancılık gibi kimi primer sektörler ile ülke en azından geçinme noktasında bir ticari varlık yakalayabilmiş durumdadır. Ancak bu varlık, her an değişme eğiliminde olan hassas dengelerin tehdidi altındadır. Bosna Hersek, eğer ekonomik varlığını tehdit altında tutan jeopolitik açmaza bir alternatif getiremediği sürece, tarihte sıkça tekrarlanmış acı hadiselerin benzeri birçok durumda, çevresindeki ülkeler tarafından istismar ve imha edilme olasılığı yüksek ve iç dengeleri açısından da son derece kırılgan bir hal arz eder. Zira mevcut jeopolitik konumu, Bosna Hersek ülkesinin kırılganlığını besleyen bir coğrafi problemden kaynaklanmaktadır. Bu problem çözülmediği sürece, büyüyerek devam edecektir. Bu kompleks problemler, iç hesaplar ve çözümlerini ise şu şekilde maddelemek gerekir.

1-Bosna Hersek, üç milletli, üç kültürlü ve üç dinli bir ülkedir. Ülkedeki tek ortak yön, kişiler arası anlaşmayı sağlayan ancak bir anlaşma zemininde kutsallık arz etmeyen dil unsurudur. Zira Boşnakça, Hırvatça ve Sırpça arasında lehçe farkı yoktur. Genellikle ağız farkı, en fazla ise şive farklılıkları söz konusudur. Ancak kişisel diyaloglarda, şehirli bir Boşnak, Sırp veya Hırvat'ın isim veya soy isimlerini öğrenene dek, etnisitesini bilme şansı yoktur.

2-Bosna Hersek bir federatif devlettir ve bu federasyon içerisinde de özerk ülke vasfı olmayan ancak ülke ismi taşıyan iki ayrı entiteden oluşur. Bunlar; Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyetidir. Boşnak Hırvat Federasyonu ise kantonlardan oluşur ve her kantonun ayrı bir yönetim birimi bulunmaktadır.

3-Boşnak Hırvat devleti ve Sırp Cumhuriyetinin birbiri arasındaki sınır, son derece girintili çıkıntılı hal arz eden hatlar halinde uzanmaktadır. Bu sınırlar birçok yerde kalem ile çizildiği için örneğin Saraybosna'da bir evin arka odaları ve ön odaları farklı bir yönetim biriminin sınırı içerisine girebilmektedir. Bölgedeki kimi evlerin ön odalarına Boşnak Hırvat Federasyonundan elektrik faturası gelirken, evin arka odalarına ise Sırp kesiminden fatura gelebilmektedir. Bu ve bunun gibi durumlara ülkede sıkça karşılaşılmaktadır. Boşnak Hırvat Federasyonunda dahi bir birlik tam manası ile yoktur. Zira Mostar'da şehrin Hırvat kesiminin ayrı kurumları bulunurken, Boşnak kesiminin ise kurumları farklıdır ve bu ise bölgede kaynaşma ve bütünleşmeyi geciktirici etki meydana getirmektedir. Zira hali hazırda Mostar sadece unsurları ile değil, sistemi açısından da farklılıklara sahip bir kent durumundadır. *"Mostar'da iki elektrik şirketi, iki telefon şebekesi, iki posta idaresi, iki doğal gaz şirketi ve iki üniversite bulunmaktadır. Hırvat ve Boşnak öğrenciler ayrı derslere girmekte, farklı ders kitaplarından öğrenim görmekte ve sık sık spor karşılaşmalarında şiddete bulaşmaktadır."*²⁹ Bu durum, ülkede tam bir örgütlenmeyi zorlaştırmakta ve çoğu kez ortak kurumları işlemez hale getirmektedir.

4-Milletler, kültürler ve dinler arasında geçmişte yaşanan acı olayların yaşatılan hatıraları ve önyargıları bulunmaktadır. Bu önyargılar, korku ve endişeleri sürekli tetikte tutmakta, olası bir provokasyonda halk kitleleri ateşlenebilmektedir.

²⁹ <http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/tr/features/setimes/features/2012/07/16/feature-02>

5-Ülkede ekonomi, bölünmüş coğrafyadan dolayı parçalıdır ve bir bütünlük arz etmemektedir. Kimi madensel yataklar bir entite sınırları içerisinde iken bu madenleri işleyecek fabrikalar diğer entite sınırları içerisinde olabilmektedir. Aynı şey diğer sanayi kolları için de örneklenebilmektedir.

6-Entiteler arası sınır her ne kadar tel örgüler arasından geçmese de ve somut manada bir sınır bulunmasa dahi bu sınır, arazide “X kantonuna hoş geldiniz” veyahut “Добро дошли у Републику Српску”(Sırp Cumhuriyetine Hoş geldiniz) şeklinde farklılıklar gösterebilmektedir. Bu durumda ortadaki sosyolojik farklılık ve mekân üzerinde değişen “farklılaşma algısı”, insanların kendilerini tek bir ülkede hissetmelerini de zorlaştırmakta, bir diğerinin bölgesine yabancılık hissi güçlenmekte ve kaynaşma süreci yaşanmamaktadır.

7-Savaş esnasında göç eden kitlelerin geri dönüşlerinde ise çeşitli problemler yaşanmaktadır. Bu kitleler, azınlık duruma düşmemek için göç eder etmez evlerini satmaktadır. Çok az bir kısmı yerleştiği doğup büyüdüğü mekânda kalma eğilimi göstermektedir ve bunların da büyük çoğunluğu ile yapılan görüşmelerde tehdit telefonları aldıklarını, komşularının kendileri ile konuşmadığını ve çoğu kez iş bulamadıklarını söylemişlerdir. Evini satan ve azınlık olarak yaşamak istemeyen büyük bir kısım halkın ise, kendi etnik grubunun yaşadığı daha homojen ve türdeş bölgelere doğru yerleştikleri gözlemlenmiştir. Bu durumda şimdi değilse dahi gelecekte Bosna Hersek Federasyonu içerisindeki iki entitenin ve kantonların daha da fazla homojenleşerek ayrılma talepleri gündeme gelecektir.

8-Bütün bu ayrılma taleplerinin ve gelecekte yaşanması muhtemel “kendi kaderini tayin”(Self determinasyon) arzularının engellenmesi adına, entitelerin birbirlerine çok daha muhtaç hale getirilmeleri elzemdir. Bu durumda en kötü durumda olanlar, Boşnak ya da bölgedeki resmi adı ile Müslüman kantonlarıdır. Zira bu kantonlar, jeopolitik açıdan ülkenin ortasındaki konumlarından dolayı, Hırvat ve Sırp'ların tam ortasında bulunmaktadır.

9-Orta kesimde yer alan Boşnak (Müslüman) kantonları ile Batı kesimde bulunan Boşnak (Müslüman) kantonu arasında Bir Hırvat kantonu ile bir de Sırp cumhuriyeti sahası uzanmaktadır ve Müslüman kantonları mevcut hali ile oldukça parçalıdır.

10-Jeopolitik açıdan riskte olan bu kantonların elini güçlendirecek tek olgu, Bosna Hersek'e iade edilecek Sutorina vadisinden oluşan Adriyatik denizi koridorudur. Bu koridorun hukuki açıdan Müslüman kantonu halinde organize edilmesi ile Sırp Cumhuriyetinin gelecekteki ayrılma talepleri Boşnak Hırvat Federasyonu ile aynı çatı altında bulunmak ve serbest kıyı ticareti çıkarına feda edilebilecek veya yumuşayabilecektir.

11-Sutorina Koridorunun Bosna Hersek Federasyonuna iadesi kadar, sahanın nüfuslandırılması da aynı derecede hayati bir öneme haizdir. Saha, Ahmet Cevdet Paşa'nın da yazdığı raporda geçen cümlede “Burada yaşayan Müslümanların” kelimesinden hareketle geçmişte belli oranda bir Müslüman (Boşnak) nüfusun yaşadığı bir toprak parçasıdır. Bu durumda bu bölgedeki nüfusa ek olarak belli bir nüfusun yerleştirilmesi, sahadaki dengelerin düzenlenmesi adına elzemdir.

9-Sutorina Koridorunun (şeridinin), bir Müslüman kantonu veyahut Hırvat-Boşnak kantonu olması mevcut demografya dâhilinde mümkün değildir. Zira günümüzde bu sahada yaşayan sınırlı sayıdaki halk, Karadağlılardan veya Sırp'lardan oluşmaktadır. Ancak şeridin Bosna'ya iadesi ile burada inşa edilecek olan Limanlar ve açılacak çeşitli istihdam sahalarında

çalışacak olan kişiler, memurlar, Bosna Hersek Federasyonundan temin edileceği için sahanın çok kısa süre içerisinde yeniden nüfuslanması ve çeşitlilik kazanması mümkün olacaktır.

10-Sutorina Koridorunun Hırvat etnisitesi ile nüfuslandırılması zaten Neum kıyısında ağırlıklı bir varlığı olan Hırvat azınlığın elini daha fazla güçlendirmek olacaktır. Aynı zamanda bu bölgenin Hırvatistan'a da temas eden bir sınır sahası olması, gelecekte Hırvatistan ile birleşme arzusunu ve "De Facto" da olsa bir oldubitti kararı getirebilecek bir risktir. Hırvatistan'ın stratejik açıdan çok önemli bir liman olan Kotor körfezine teması hatta dahli manasına da gelecek bu tür bir durum, uzak ihtimal dâhilinde mümkündür.

11-Sutorina Koridorunun Sırp etnisitesi ile nüfuslandırılması, koridorun hemen gerisindeki Trebinje'den itibaren başlayan Bosna Hersek içerisindeki, Sırp Cumhuriyeti (Republika Srpska)'nın denize inmesi demek olacaktır. Buna, günümüzde denize çıkış sahası olmayan Sırbistan'ın, kendisini "kara devleti olarak kalmaktan kurtulabilecek" bu tür bir fırsata ilgisini ekleyecek olduğumuzda, Sırbistan ile Sırp Cumhuriyetinin gelecekte zor olmayacak bir birleşme yapabilmesi kaçınılmaz görülmektedir. Aksi takdirde, Bosna Hersek'in, günümüzdeki kadar dahi ayakta kalacak ticari ve siyasi gücü olmayacaktır.

12-Sutorina Koridorunun Sırp etnisitesinden muaf tutulacak bir hukuki düzenleme ile en azından Brčko özerk bölgesi benzeri bir şekilde yapılandırılması ise kötünün iyisi bir çözüm olacaktır. Zira geniş bir jeopolitik perspektiften bakıldığında Bosna Sırp etnisitesinin çıkarlarının ardında Sırbistan'dan ziyade Rusya Federasyonunun yer aldığı görülür. Rusya Federasyonu bölgeye uzak gibi görünse de, sadece iki ülkeli bir siyasi mesafedir ve arada Ukrayna ve Romanya gibi iki ülke bulunur ve bunların her ikisi de Ortodoks ülkelerdir. Şüphesiz Romanya bir Avrupa Birliği ülkesidir ancak Ukrayna'da Rusya yanlısı bir iktidarın yerleşmesi durumunda Romanya'nın doğudan gelecek ekonomik ve stratejik bir baskıya fazla direnemeyeceği de hesaba katılmalıdır. Dahası Romanya, Avrupa Birliği açısından vazgeçilmez bir ülke değildir. Gitgide azalan petrol rezervleri ve nispeten zayıf ekonomisi, Romanya'nın Latin bir ülke olmasına rağmen, uzun vadede "Pro-Slav" politika safına geçmesine sebep olabilir. Hali hazırda Romanya ekonomisi AB'ye girmiş olmasına rağmen gelecek vadede durumda değildir ve ekonomisi açık vermekte ve küçülmektedir. Buna en önemli işaret ise, ekonomilerin büyüme ve küçülme miktarlarını bireysel bazda gösteren verilerden olan, kişi başına ticari üretkenlik seviyesidir. Bu seviye, AB ortalamasının çok altındadır ve Bulgaristan'ın ardından en az ticari üretkenlik rakamı Romanya'ya aittir.³⁰ Bu durumun uzun vadede devam etmesi halinde Romanya halkının diğer alternatifleri düşünmesi olasıdır. Zira Avrupa'nın enerji devi olan Rusya'nın gelecekte kurması ya da mevcut Bağımsız Devletler Topluluğunu, Avrupa Birliği benzeri bir birlik haline getirmesi halinde Romanya'ya Akdeniz'e inen yol üzerinde önemli avantajlar verilerek bundan nemalanacak olan ilk ülke olması sağlanabilir. Bulgaristan'ın da Slav bir ülke olarak Sırbistan'a komşuluğu, bu sahada, Karadeniz'den Adriyatik denizine uzanan bir Slav koridoru olarak bir başka alternatifi getirebilir. Gerek Karadağ kıyılarında sayıları her geçen gün artan Rus çalışanlar ve bu ülkenin Ortodoks ve Slav oluşu ve gerekse Avrupa Birliği idealinin ekonomik bir cazibe alanı olarak başlayıp ekonomik olarak sönmeye ihtimali, coğrafyanın her an değişecek dengelerini göz ardı etmemek gerektiğini göstermektedir. Buna, Ukrayna'nın doğu kesiminde kendini Rus addeden ve Rusça konuşan, ülke politikasında ise hayli etkili kalabalık bir nüfusun olduğu gerçeğini de ele aldığımızda, değişecek dengeler ile artık dünya haritası değişmeden dahi birçok şeyin değişmesi mümkün görünmektedir. Zira Gürcistan-Rusya çatışmasında yaşandığı üzere, her uluslararası birlik, her türlü ülkeye, stratejik konumları ne olursa olsun, her türlü durumda koruma vaat edememektedir. Dolayısı ile bu koridor, Rusya'nın sıcak denizlere inebilme ihtimalini de dengeleyebilecek bir şekilde Slav kökene ve dile sahip olmasına rağmen Slav

³⁰ <http://www.conference-board.org/subsites/fileretrieve.cfm?filename=1256&id=2196>

kültür bölgesinden daha farklı bir kültürel aidiyete sahip olan Bosna'nın yerli halkı Boşnaklara verilmelidir. Bosna Hersek'in Türkiye'ye bakan yönü olan, "Boşnaksızlaştırılmış ve etnik açıdan temizlenmiş" doğu kesiminin güçlendirilmesi adına bu koridor, sembolik bir başlangıcı getirebilir.

13-Sutorina Koridorunun Bosna Hersek'e iade edilmesi halinde, buraya yerleştirilecek olan halkın önceliğinin, savaş mağdurları ve diasporadaki göçmenler olması ise adil bir yerleşim ve iskan politikası olacak, en azından savaşta vatanlarını, mallarını, birikimlerini ve yakınlarını, en önemlisi geleceklerini kaybetmiş olan bu insanlara yeni bir hayat ve bir teselli olacaktır.

14-Sutorina Koridorunun nüfuslandırılması, dünyada 20.yüzyılda kurulmuş Singapur, İsrail gibi sonradan ve yapay nüfuslandırılan devletlerin yerleşim ve istiklal hakları kadar önemlidir.

15-Bosna Hersek'te yapılacak olan her hangi bir düzenlemede, ülkede birliğin sağlanması adına herhangi bir toprak parçası üç halka da eşit oranda eşit temsil yetkileri ile verilmemelidir. Zira bu durumun benzeri ülkenin başkanlık sisteminde 1,5 seneye yakın süre geçmesine rağmen hükümet kurulamaması gibi problemlere yol açan ve gerçekte hümanizmden öte olmayan bir düşünce tarzı olacaktır. Dahası, Bölge gerçeklerini ve Müslüman halkın yaşam ve serbest ticaret haklarını hiçe sayan bir hareket manasına gelecektir. Ülkedeki ağırlıklı etnik toplumu oluşturan Boşnak halkın yaşam damarı, bir deniz koridoru ile, önu açık ve özgür bir liman ile sağlanmalı, kendisini doğudan sınırlayan ve ayrılıkçı söylemleri ile tehdit eden Sırp Cumhuriyeti entitesine karşı daha doğudan bir liman ile eli güçlendirilmelidir.

16-Bosna Hersek, yaşam hakkı olan ancak yaşamak için gerekli kurumları ve bu kurumlarının işlerliği kilitlenmiş durumda olan bir ülkedir. Bu devletin, bulunduğu coğrafyada yaşatılması adına alınacak hiçbir kararın liberal olmayacağı kesindir. Zira şartlar, radikal ortamda oluşmuş ve hassas dengeler ile her an radikalleşecek ve aşırılaşacak şartlardır. Bu ortamda en küçük bir ateş, en ciddi çatışmaları getirebilmektedir. Bu durumda Bosna Hersek'te söz konusu sistem değişiminin ülkenin iç dinamikleri tarafından değil, ülke haritasının oluşmasını sağlayan dış dünya tarafından sağlanması elzemdir.

17- Ülkede hali hazırda bir siyasi istikrar mevcut değildir. İstikrarın uzun sürede tesisi adına, ülkenin güçlenmesi, kurumlarının ve iktisadi yapısının işlerliğe kavuşması zaruridir. Böyle bir siyasi iktidarsızlığın mevcut olduğu ve uzlaşma zemininin zor olduğu ülkede, Karadağ'a karşı haklı toprak taleplerinin, Karadağ tarafından dikkate alınamayacağı da bir gerçektir. Bu bağlamda, denize iniş hakkı elinden alınan bir ülkenin, denize kavuşması, uluslararası ticarete aktif katılmasını sağlayacaktır. Dahası, yazı içerisinde bahsettiğimiz ülke içi "birbirine muhtaçlık" temelindeki birlikte yaşama ihtiyacı belirginleşecek ve bu, ülkede olması gereken huzur ortamına dönük bir katkı olacaktır. Belki ileride yaşanabilecek bir diğer toplu katliamdan, bir ülkenin bütün halkını kurtaracak bir fırsat olacaktır. Nitekim geçmişte (1992-1995) yaşanan acı olaylarda Avusturya ve Almanya ve sırası ile tüm dünya tarafından tanınan bir ülke olarak Hırvatistan, savaş alanına (Yugoslavya) uygulanan ambargonun dışında kalmış ve serbest ticareti ile getirdiği silahlarını ülke müdafaasında kullanmıştır. Slovenya ise aynı savaşta, gerek coğrafi konumu ve gerekse Avusturya ile mevcut tarihi bağları ve bu ülkeye adeta yaslanmış olan coğrafi pozisyonu, artı bu ülke ile (liman kaynaklı) çıkar münasebeti sebebi ile hızla istiklali tanınarak savaş alanı dışına çekilmiştir. Sırbistan ise Yunanistan ve Romanya üzerinden, Rusya'dan ihtiyacı olan silahları temin etmiş ve gücünü

korumuş ve Bosna Sırplarına her türlü destekte bulunmuştur. Gerek Hırvatistan ve gerekse Sırbistan'ın Bosna Hersek içerisindeki güçlü nüveleri de bu savaşta aidiyet hissettikleri Hırvatistan ve Sırbistan gibi ülkelerden askeri yardım almış ve ülke paramparça bir hale gelmiştir. Günümüzdeki entite ve federatif sınırlar karmaşasından oluşan "puzzle yapı" da böylece oluşmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen Boşnakların denize ve dış dünyaya kapalı konumları ve komşu olduğu ülkelerin Bosna'daki etnik toplulukları ile savaş halinde olduğu için silah temin etmek bir yana, en temel insani malzemelerden dahi büyük ölçüde yoksun 3 yılı aşkın bir zaman boyunca ölüm kalım mücadelesi vermiştir. Dahası Birleşmiş Milletler ambargosu genelde tüm Yugoslav ülkelerine yönelikken, Slovenya ve Hırvatistan bağımsız olarak kabul edildikleri için bu ambargo, gerçekte sadece Bosna Hersek'i etkilemiştir. Boşnakların askeri açıdan bir şekilde yakaladıkları avantaj ile elde ettikleri toparlanma döneminde ise savaşan taraflara dayatılan ancak sadece Sırp cumhuriyeti için bir can simidi olan "Dayton Barış Antlaşması" ile de günümüzdeki sınırlar şekillenmiştir. Mevcut sınırlar, Bosna Hersek'i, tarihte kendisine dostça davranmamış ve paylaşma planları yapmış olan komşu ülkelerin insafına terk etmekte ve onların coğrafyalarını kullanmaya ve hatta zor zamanlarda tavizler vermeye zorunlu kılmaktadır. İşte bütün bunların tekrarının bir daha yaşanmaması adına bu öneriler önem taşımaktadır. Belki bu öneriler dâhilinde üretilecek çözümler ile bu topraklarda bir daha asla katliamlar yaşanmayacaktır.

Çalışmadaki kimi çözümlerde tek taraflı bazı önerilerin sıralanmış olması (Sutorina'nın Bosna Hersek'e teslimi ve Boşnaklarca nüfuslandırılması) bir etnik ayrımcılık olarak görülmemelidir. Zira kimi zaman ayrımcılık, "engellilik" faktörü dikkate alındığında pozitif manada sonuçları olan bir olgudur. Denize açılan her iki ayağından birisini kaybetmiş, diğeri ise, bir deniz sınırı ve burun kısmında hak iddia edemediği yarımada arasına sıkışmış olan bir ülke, Jeopolitik açıdan "engelli" durumdadır. Pozitif manadaki oldukça dar bir sahadaki lokal bir ayrıcalık, engellilik ve dengesizlik durumu ortadan kalkana kadar bu ülke için bir zorunluluktur. Engelin ortadan kaldırılıp ülkenin komşuları ile eşit siyasi dengelere sahip bir dengeye kavuşturulması adına bu tür pozitif ayrımcılık bir basamaktır. Sonrasında ise Bosna Hersek, kendi uluslararası ticaretini, savunmasını ve kurumlarını işler hale getirebilecek belki etnik meselelerini dahi çözebilecek bir sisteme kavuşabilir. Zira ülkelerin siyasi yapıları ve üretilen siyasi çözümler, söz konusu ülkelerdeki insanların ekonomik, kültürel, etnik ve çevresel manada ihtiyaçlarını karşılamadığında krizler kaçınılmazdır. Krizler sadece coğrafyanın gerçekleri ve farklılıkların dengede tutulmasına yönelik uluslararası müdahaleler ile siyasi çözüme kavuşturulabilir.

Bosna Hersek'in denize çıkış sorunu, ülkenin bütün meselesi değil ise de, bu mesele çözülmeyeceği takdirde diğer meselelerin uzun vadeli çözümü imkân dâhilinde değildir. Ve acı olayların tekrar etmesi daima mümkün görünmektedir.

KAYNAKÇA

a. Yayınlanmış Eserler ve Yazılar

- ALIČIĆ, A. (1983) "Uredjenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine. Orijentalni institut, Sarajevo
- BANAC, I. (1988): With Stalin against Tito: Cominformist splits in Yugoslav Communism, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- COSIĆ, S. (2000) "Dubrovnik Under French Rule(1810-1814)" Dubrovnik Annals(4) s.40
- FORETIĆ, Miljenko. "The Ragusan (Dubrovnik) Republic and the Spanish War of Succession (1701-1714)" Dubrovnik Annals 2 (1998) s.32

- HOŞ, B.Y. “Tuzlu Suyu Çalınan Ülke” 06.04.2012 Balkan Günlüğü Gazetesi. sayı 176., s.6
 “Tuzlu Suyu Çalınan Ülke” 12.04.2012 Balkan Günlüğü Gazetesi. sayı 177., s.6
 KLEMENČIĆ, M. “Territorial Proposals for the Settlement of the War in Bosnia-Herzegovina”.s.10
 KLEMENČIĆ, M. “The Border Agreement Between Croatia And Bosnia Herzegovina: The First But Not The Last.” IBRU Boundary and Security Bulletin, (Winter 1999-2000) s.99
 KOZLIČIĆ, M. (2003):Granice Boke kotorske na geografskim kartama 17.-20. stoljeća, Hrvati Boke kotorske, Pomorski muzej Orebić, Orebić, s.49-89.
 MATKOVIĆ, H. “Povijest Jugoslavije” ISBN 953-6308-12-6 s.63
 MIDŽIĆ, F. “Granice i teritorije BiH, Bihać 2010” <http://dovla.net/2012/10/ko-je-bosni-i-hercegovini-poklonio-neum/>
 TUNO, N. MULAHUSIĆ, A. KOZLIČIĆ, M. OREŠKOVIĆ, Z. “Border reconstruction of the Sutorina exit of Bosnia and Herzegovina to the Adriatic Sea by using old maps” s.2
 RHEUBOTTOM, David. “Age, Marriage, and Politics in Fifteenth Century Ragusa” s.19

b. Arşiv Kaynakları

- “Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeler(1516-1919)” (1992) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Ankara. Yayın No: 7
 London Geographical Institut adına “Georg Philip&Son Ltd.“ baskılı “JUGO-SLAVIA” adlı harita s.47 outlook olarak geliştirilmiş belirteçli detay haritası.

c. Web Kaynakları

- <http://www.bhmisijaun.org/about-bih.html>
<http://www.conference-board.org/subsites/fileretrieve.cfm?filename=1256&id=2196>
<http://www.chron.com/disp/story.mpl/travel/steves/6925821.html> Houston Chronicle. Steves, Rick.“What’s New in Eastern Europe.” 23 Mart 2010.
<http://dovla.net/2012/10/ko-je-bosni-i-hercegovini-poklonio-neum/>MIDŽIĆ, F. “Granice i teritorije BiH, Bihać 2010”
<http://www.haber.ba/vijesti/bih/15543-bih-ima-izlaz-na-otvoreno-more-i-u-crnoj-gori.html>
<http://www.neurope.eu/article/bih-and-croatia-negotiate-neum-passage>
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7062107.stm>
 BBC News.“Bosnia Vexed by Croatian Bridge.” 25 Ekim 2007.
<http://www.panoramio.com/photo/15340093> STEVOVIĆ, Dušan
<http://poskok.info/wp/?p=13174> “The Republic of Croatia’s Accession to the European Union-Outstanding Issues Between Bosnia and Herzegovina and Croatia and Their Implications for Bosnia and Herzegovina.” Policy analysis., s.5 Saraybosna 2012
<http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/tr/features/setimes/features/2012/07/16/feature-02>
<http://www.trebinjedanas.com/node/5224>
<http://en.wikipedia.org/wiki/File:Sfrj.png>